

Kur'an'da Din Adı Olarak İslam

Islam as the Name of Religion in the Qur'an

e Canan SEYFELİ^a

^aDicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Dinler Tarihi ABD,
Diyarbakır, Türkiye

Received: 03.04.2023

Received in revised form: 01.06.2023

Accepted: 02.06.2023

Available online: 31.08.2023

Correspondence:

Canan SEYFELİ
Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Dinler Tarihi ABD,
Diyarbakır, Türkiye
cseyfeli@yahoo.com

ÖZ Makalenin konusu Kur'an'da İslam'ın din adı olarak kullanılmasıdır. Konunun esas noktası Kur'an'da başka bir din adına yer verilmemesidir. Konu, kutsal metinlerde "din" ve "din ismi" kullanımına dayanmıştır. Bu doğrultuda İslam ve diğer dinler arasında ana kutsal metinler doğrultusunda karşılaştırma yapılmıştır. Önce diğer din ve geleneklerinde "din" in ve "din adı"nın kullanımı ile Kur'an'da din kelimesinin anlamları ve kapsamı karşılaştırılmıştır. Ardından dinlerin ana kutsal metninde din adı kullanımı karşılaştırılmıştır. Bu noktada çalışmanın temel amacı asıl ve temel kutsal metninde kendi dininin adını zikreden tek kutsal kitabın Kur'an olduğunu ortaya koymaktır. Ayrıca din kelimesinin diğer din müntesiplerini, yani bütün insanları kuşatacak şekilde kullanıldığı tek kutsal metnin yine Kur'an olduğunu göstermektedir. Kur'an'da din kelimesi doksana beş defa geçer. Bunlar "aidiyet" yönüyle tasnif edildiğinde, 1-Allah'ın dini, 2-Müslümanların dini ve 3-Gayrimüslimlerin dini şeklinde olur. Dolayısıyla Arapça "din" kelimesinin anlam kapsamı, dünyanın diğer dinlerinin asıl ve geleneksel isimlerine göre çok daha geniştir. Kur'an'ın Hıristiyanlık gibi belirsiz olguları değil, insanı ve insan gruplarını muhatap aldığı ve Yahudilik, Hıristiyanlık, Sabiilik ve Mecüsilik gibi din adlarını kullanmadığı görülmüştür. Kur'an'ın bir grup üyesi ismini, mesela Yahudi ismini kullanması, onu insan olarak kabul ettiğini, muhatap olduğunu, bireyin dininin varlığını kabul ettiğini gösterir. Bu, dininin adını kullanma ve o dini kabul etme anlamına gelmez. İslam'dan başka din adı kullanmaması ise diğer dinlerin varlığını reddettiği anlamına gelir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi; din; İslam; Kur'an; isim; din adı

ABSTRACT The subject of the article is the use of the term Islam as the name of religion in the Qur'an. The main point of the subject is that the name of another religion is not included in the Qur'an. The subject is based on the use of "religion" and "religious name" in sacred texts. In this direction, a comparison was made between Islam and other religions in line with the main sacred texts. First, the use of "religion" and "name of religion" in other religions and their traditions and the meanings and scope of the word religion in the Qur'an were compared. Then, the use of the name of religion in the main sacred text of religions was compared. At this point, the main purpose of the study is to reveal that the only holy book that mentions the name of its own religion in its original and basic holy text is the Qur'an. In addition, it is to reveal that the only sacred text in which the word religion is used to encompass the followers of other religions, that is, all people, is the Qur'an. The word religion is mentioned ninety-five times in the Qur'an. When these are classified in terms of "belonging", they are expressed as 1- God's religion, 2- Muslims' religion and 3- Non-Muslims' religion. Therefore, the scope of meaning of the word "religion" in Arabic is much wider than the original and traditional names of other religions of the world. It has been seen that the Qur'an does not address ambiguous facts such as Christianity, but rather people and groups of people, and does not use names of religion such as Judaism, Christianity, Sabianism and Magusism. The Qur'an's use of the name of a group member, for example the Jewish name, indicates that it accepts him as a human being, that it addresses him, and that he accepts the existence of the individual's religion. This does not mean using the name of his religion and accepting that religion. The fact that he does not use the name of religion other than Islam means that he rejects the existence of other religions.

EXTENDED ABSTRACT

The subject of the article is the use of the word Islam as the name of religion in the Qur'an. The subject is built on two basic concepts of religious studies. These concepts are the names "religion" ("dīn") and "Islam". The relationship between the word Islam and the way the word "dīn" (religion) is used in the Qur'an is within the scope of the study. In addition, both the Arabic word "religion" and the words and names that point to or replace religion in other languages are of interest to the subject. Another issue that concerns the subject is the classification and scope of religion used in the Qur'an. A new classification has been made in the study and this is the classification of religion in terms of belonging. The main purpose of the article is to evaluate the names of religion and Islam in the Qur'an. For this reason, it is the primary goal to compare the terms and names used for religion and religion in the sacred texts and traditions of religions. Another aim is to reveal that names such as Jew (*al-Yehūd/Yehūdī*) and Christian (*Nāsara*) in the Qur'an refer to a member of a religion and that no other religious name other than Islam is used. It is in question that the name represents existence and indicates existence. For this reason, the Qur'an means that it has accepted the existence of the name it uses. However, the Qur'an did not use a religion other than Islam. Therefore, the Qur'an did not use religious names such as Judaism (*Yehūdiyye*) and Christianity (*Nasrāniyye*). Because, if he used it, the Qur'an would have denied its own truth, namely that Islam is the true religion. In the study, it has been revealed that the meanings of the word religion in the Qur'an and that these meanings can be classified in various ways. However, the basic classification method in the study is related to the scope of religion and was created by paying attention to what or which people the word religion in the Qur'an covers. In this sense, a new classification method has been developed. This method is to classify religion "in terms of belonging". Accordingly, religion in the Qur'an refers to the religion of three groups: 1-God's religion, 2-Muslims' religion, and 3-Non-Muslims' religion. Therefore, religion belongs both to the Supreme Being who revealed it and to all people. With this classification, it is aimed to compare the scope of the word religion or religion names used in other sacred texts or tradition and the scope of the word religion in the Qur'an and to reveal their differences. As a result, it has been seen that religion only covers its own teachings both in the main sacred texts and traditional names and namings of other religions. Whereas, it has been determined that both the word religion in the Qur'an covers all people and the Qur'an addresses all people. In addition, it has been seen that the Qur'an is the only holy text that mentions the name of its own religion.

Makalenin konusu Kur'an'da İslam kelimesinin bir din adı olarak kullanılmasıdır. Konu, din araştırmalarına ait iki temel kavram üzerine bina olmuştur. Bu kavramlar "dīn" ve "İslam" isimleridir. Kur'an'da İslam kelimesi ile din kelimesinin kullanım biçimi arasındaki ilişki çalışmanın konusu dahilindedir. Ayrıca hem Arapça "dīn" kelimesi hem de başka dillerde dine işaret eden veya onun yerine geçebilecek kelime ve isimler konuyu ilgilendirmektedir. Konuyu ilgilendiren başka bir husus, Kur'an'da kullanılan dinin tasnifi ve kapsamıdır. Çalışmada yeni bir tasnif yapılmıştır ve bu, dinin aidiyet yönünden tasnifidir.

Makalenin temel amacı Kur'an'da din ve İslam isimlerinin değerlendirmesini yapmaktır. Bunun için dinlerin kutsal metinlerinde ve geleneğinde din ve din adı için kullanılan terim ve isimlerin karşılaştırmasını yapma ön hedefidir. Başka bir hedef, Kur'an'da geçen Yahudi (*el-Yehūd/Yehūdī*) ve Hıristiyan (*Nāsara*) gibi isimlerin bir din müntesibine işaret ettiği ve İslam dışında bir din adı kullanılmadığını ortaya koymaktır. İsmi varlığı temsil etmesi ve varlığa işaret etmesi nedeniyle Kur'an, kullandığı ismin varlığını kabul etmiş anlamına geleceğinden İslam'dan başka bir din adı kullanmamıştır. Dolayısıyla Yahudilik (*Yehūdiyye*), Hıristiyanlık (*Nasrāniyye*) gibi din isimlerini Kur'an kullanmamıştır. Çünkü, eğer kullansaydı Kur'an kendi gerçeğini, yani İslam'ın hak din olduğunu inkâr etmiş olurdu.

Çalışmada Kur'an'da geçen din kelimesinin anlamları ve bu anlamların çeşitli şekillerde tasnif edilebileceği ortaya konmuştur. Ancak çalışmada temel tasnif yöntemi, dinin kapsamıyla ilgilidir ve Kur'an'daki din kelimesinin neleri ya da hangi insanları kapsadığına dikkat edilerek oluşturulmuştur. Bu anlamda yeni bir sınıflandırma yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntem, dini "aidiyet yönüyle" tasnif etmedir. Buna göre Kur'an'da din üç kesimin dinini ifade eder: 1-Allah'ın dini, 2-Müslümanların dini ve 3-Gayrimüslimlerin (Müslüman olmayanların) dini. Dolayısıyla din hem onu vahyeden Yüce Varlığa aittir hem de tüm insanlara aittir. Bu tasnifle, diğer kutsal metinlerde ya da gelenekte kullanılan din kelimesi

ya da din isimlerinin kapsamı ile Kur'an'daki din kelimesinin kapsamını karşılaştırma ve farklılıklarını ortaya koyma hedeflenmiştir. Sonuç olarak diğer dinlerin hem ana kutsal metinlerinde hem de geleneksel isim ve isimlendirmelerinde dinin sadece kendi öğretilerini kapsadığı görülmüştür. Oysa hem Kur'an'da din kelimesinin tüm insanları kapsadığı hem de Kur'an'ın tüm insanları muhatap aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Kur'an'ın kendi dininin ismini zikreden tek kutsal metin olduğu görülmüştür. Çalışmada bu hususlara dikkat edilerek konu, sırasıyla, "Din: Dinler ve İsimleri", "Kur'an'da Din", "Kur'an'da İslam: Din Adı" ve "Kur'an'da Diğer Din Müntesipleri" başlıkları altında ele alınmıştır.

1. DİN: DİNLER VE İSİMLERİ

Din kelimesi Arapça ve Türkçe başta olmak üzere başka birçok dilde kullanılan bir kelimedir. Din teriminin aslına dair farklı görüşler olsa da Arapça olma ihtimali çok yüksektir ve Kur'an'la birlikte kesinlik ifade etmiştir ve buradan hareketle farklı dilleri konuşan Müslümanlar arasında yaygınlık kazanmıştır. Müslüman çevrede ne bir Kur'an terimi olmasında ne de en geniş anlamıyla İslam ve diğer dinler için kullanılmasında ihtilaf bulunmayan bir kelimedir. Dolayısıyla kullanım alanında içeriği ve anlamı Kur'an merkezli olarak şekillenmiştir. Bu terimin ne Kur'an'daki ne de bunu kullanan Müslümanların zihnindeki kapsamı bugün Dinler Tarihi biliminin din olarak kabul ettiği hiçbir sistemi, hatta daha fazlasını dışarda bırakmaz. Başka bir ifadeyle bugün yeryüzünde bu anlamıyla kullanılan en geniş ve en kapsamlı kelime "din"dir. Bu meyanda Müslümanların "din" kavramının yeryüzündeki bütün dillerdeki karşılığı olabilecek bütün terimlerden daha kapsamlı ve kuşatıcı olduğu söylenebilir. Bunu açıklayabilmek için öncelikli olarak dinlerin kutsal metinlerine, bu arada Kur'an'ı Kerim'e bakmak gerekir. Çünkü dinlerin kendi terminolojisini öncelikli olarak asıl metinlerinde, yani birinci derece kutsal metinlerinde kurmuş olması söz konusudur. Burada dilin metni metnin ise dili kurması, biçimlendirmesi ve anlam kazandırması ifade edilmektedir. Dolayısıyla vazedilen dinin kendi dilini ve terminolojisini kurarken hem muhatap alanını belirlemesi hem de kendi dinine ya da başka dinlere işaret eden terimlerini üretmesi kaçınılmazdır. Ancak bu üretimde din ya da dini çağrıştıran terimlerin kapsamı en fazla ait olduğu vazedilen dinin kapsam alanı kadar olabilir. Başka bir ifadeyle din teriminin kapsamı dinin muhatap alanı kadar olabilir.

Din yerine kullanılan farklı dillerdeki terimlerin, yani genel olarak din teriminin anlamının Modern dönemde genişlediğini söylemek mümkündür. Bunun temel nedeni farklı dillere sahip farklı din müntesiplerinin globalleşen dünyada hem yüzyüze hem de iletişim araçları vasıtasıyla karşılaşmalarıdır. Bu nedenle birbirlerini anlamaya çalışmaları hem yeni terim kazanmalarına hem de kendi terimlerine anlam aktarımında bulunmalarına yol açmıştır. Fakat, yine de herhangi bir kelimedede konsensüs sağlanmış değildir. Bunun temel sebebi dinin insan ilişkileri kadar hızlı değişmemesi ya da geleneksel yapısını halen sürdürmesidir. Bu, dinin asıl metinlerine bağlı kalmaya devam etmedeki ısrarıdır veya gelenekçiliktir. Bu durumda büyük dinlerin bu terim yerine kullandıkları kendi terimlerini değerlendirmek yerinde olur.

Bugün din karşılığında dünya genelinde en yaygın kullanılan terim İngilizce "*religion*" terimidir. Yaygın olma sebebi terimin anlam ya da kapsam gücü değil, İngilizcenin çok çeşitli sebeplerle, özellikle bilgisayar kullanımıyla yaygınlık kazanmış olmasıdır. *Religion* teriminin aslı Latince olup "*legere*" (toplamak) veya "*ligare*" (bağlamak) kökünden türediğine dair görüşler vardır.¹ *Religio* terimi ister rit veya

¹ Ömer Faruk Harman, *Kur'an ve Din*, Kuramer Yay., İstanbul 2022, s. 24.

ritüelleri titizlikle yerine getirme, ister kutsala saygı anlamında olsun isterse Romalılarda tanrılara karşı bağlılığı ifade etsin² her halükârda müntesibini bağlayan bir kapsamda kullanılmıştır.

Hıristiyan yazılarında, Tertullian (öl. 215/220)'dan Aziz Augustin (öl. 430)'e kadar kökü bağlamak anlamındaki “*ligare*”den türemiş *religion* terimi yaratıcı Tanrı'yla kurulan bağ anlamıyla kullanılmıştır.³ Thomas Aquinas dini hem Tanrıya bağlanma hem de kişiyi Tanrıya yönlendiren eylemler olarak görmüştür.⁴ Buna göre, Kilise Babaları dini hem Hıristiyan inancı üzerinden tanımlamışlar hem de kapsamını Hıristiyanlarla sınırlı tutmuşlardır.

XIX. Yüzyıl ortalarına gelindiğinde din araştırmalarında akademik çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Böylece başkalarının dinini araştırma konusu yapmanın belirginleşmesine paralel olarak dinin kapsamı da süreç içerisinde genişlemiştir. Ancak yöntem ve yaklaşım biçiminden kaynaklı olarak ya genel dini yok sayma (pozitivistler) ya da Hıristiyanlığı tek hakikat kabul edip diğer dinleri yok sayma (dindarlar) şeklinde gelişmiştir.⁵ Dolayısıyla dinin anlamını genişletip başka dinleri araştırma konusu yapmasına rağmen modern bilim ya dinin ve insanın bütünlüğünü ya da başka dinleri ve din müntesiplerini yok saymıştır. Ancak özellikle 1930'lardan itibaren dinler tarihi yeni bir bilim alanı haline gelirken din terimi ve kavramı üzerinde bugüne kadar bir uzlaşmadan bahsedilemese de yöntem ve yaklaşım biçimi açısından önemli mesafe kat edilmiştir. Mircea Eliade, hem yeni bir anlama işaret ederken hem de kapsamlı bir terim bulamamanın üzüntüsüne şu sözleriyle vurgu yapmıştır: “Kutsalın tecrübesini” ifade etmek için ‘Din’ (*Religion*) kelimesinden daha açık bir kelimeye sahip olmamamız esef vericidir.”⁶ O, dini kutsalın tecrübesi olarak görmüştür. Dolayısıyla insan merkezli bir tanımlamaya gitmiştir. Bu nedenle bütün insanları kuşatan bir tanım geliştirme çabasında olmuştur. Ancak *religion* kelimesinden daha uygununu bulamadığını da belirtmiştir. Sonuç olarak *religion* kelimesi, Batı’da ancak modern dönemde başka dinler için de kullanılmaya başlamıştır.⁷ Hıristiyanlık tarihinde din tanımı ve araştırmalarının temelde *religion* kelimesi üzerinden yürüdüğü anlaşılmaktadır. Ancak terim olarak kapsam alanı yakın modern döneme kadar kendi din müntesiplerinden ötesine geçmemiştir.

Hıristiyanlıkla ilişkili ikinci nokta din adı meselesidir. Hıristiyanlığın bir isim olarak kendini kurması bir din olarak kurma sürecine paraleldir. Bu isme İsa döneminde, İncillerde ve Kudüs cemaatinde rastlanmaz. Elçilerin İşleri’nde (Elç.11:26) geçtiği üzere, ilk olarak Antakya’da öğrenciler Mesihçi, Mesih taraftarı anlamıyla *Christianus* diye tanımlanmışlardır. Kelime, 26: 8’de ve 1Pet.4:16’da bir grup üyesine isim olarak kullanılmıştır. İbranice Mesiah (Mesih) kelimesinin Grekçe karşılığı *Christ* terimi ile Latince *-ianus* ekinin birleşiminden oluşmuş Grekçe bir kelimedir. Bu hususlar, Antakya cemaat üyelerine Pagan halk tarafından lakap, unvan olarak verildiğini düşündürmüştür.⁸ Ayrıca ilerleyen süreçte bu isimle kendileri övünürlerken Greko-Romenler tarafından aşağılanmaları söz konusudur.⁹ Mesihçilik anlamındaki bu terim zamanla bu dine verilen isim haline gelmiştir.¹⁰ Dolayısıyla Yeni Ahit’teki anlam genişle-

² Kürşat Demirci, *Dinlerin Dejenasyonu*, İnsan Yayınları, İstanbul 1985, s. 8-9.

³ Charles Francis Aiken, “Religion”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Charles G. Herbermann, volume: 12, The Encyclopedia Press, New York 1911, s. 739.

⁴ Thomas Aquinas, “Summa Theologica”, *Christian Classics Ethereal Library* (14.3.2023), II-II, Q. lxxxii, a.

⁵ Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 55.

⁶ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. VIII.

⁷ Sare Levin Atalay, “Bir ‘Batı İcadı’ Olarak Din: ‘Religion’ Kavramının Modern Batı’da İnşası”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, 2016, c. 6, sayı: 2, s. 32-35.

⁸ W. F. Dicharry, “Christian (The Term)”, *New Catholic Encyclopedia*, volume: 3, Gale Press, New York 2003, s. 530.

⁹ J. Patrick, “Christian”, *New Catholic Encyclopedia*, volume: 3, Gale Press, New York 2003, s. 528-529.

¹⁰ Joseph Keating, “Christianity”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Charles G. Herbermann, volume: 3, The Encyclopedia Press, New York, 1908, s. 712.

yerek din adına dönüşmüştür. Bu ismin biçimlenmesi ve yaygınlaşması geleneğin bir ürünü olmuştur. Buna göre ismin kapsamının İsa Mesih yanlılarıyla sınırlı kalması kaçınılmazdır.

Bugün din olarak tanımlananların başında Yahudilik gelir. Yahudilikte kutsal metinlerde hüküm, yargı, kanun gibi anlamlara gelen *dât* kelimesi, Yahudi bilginler tarafından, kendi dinlerini kastederek, Ortaçağ itibariyle bugünkü din kelimesi yerine kullanılmaya başlanmıştır.¹¹ Bugün yaygın olarak kullanılan Yahudilik (Judaism=*Yahādūt*) ismi daha önce sadece Yahudiye halkının, yani Yahuda kabilesinin dinine atıfta bulunuyordu. Bu kabilenin bir üyesine Yehudi ismi veriliyordu. Ancak zamanla *Yahādūt* terimi tüm Yahudi tarihine din adı olarak yayıldı.¹² Dolayısıyla hem *dât* hem de *Yahādūt* kelimesini Yahudilerle sınırlı bir anlamda kullanma söz konusudur. Ayrıca bu isim, birinci derece kutsal metinlerde geçmeyip gelenek tarafından verilmiştir.

Hint dinleri temelde aynı geleneğe dayandığı için Sanskritçe *dharma* kelimesi kendi dinleri ve öğretilerini karşılar şekilde kullanılmıştır. Çünkü anlamları şeriat, öğreti, kendini Tanrı'ya adama, öz gibi anlamlara gelirken gerçek kabul ettikleri dini, yani *dharma*yı tanımlamaktadır. XIX. Yüzyılda Batı'da Hinduizm olarak bilinen din, kendileri tarafından ezeli hakikat, şeriat, öğreti anlamında *sanatana dharma* olarak isimlendirilmiştir. Budizm'de ise *dhamma* biçimiyle kullanılır ve bilinir. Anlamı kozmik düzen, ahlak düzeni, hakikati yöneten evrensel nizam şeklindedir.¹³ Dolayısıyla yine bu kavramlar kendi öğretilerini ifade eden bir anlam ve kapsamda kullanılmaktadır. Bu, aynı zamanda kendi dinlerine geleneğin isim vermesi anlamına da gelmektedir.

Çince bugün kullanılan *chung chiao* tamlaması ataların öğretisi anlamına gelmektedir. Başka bir kelime Çin dinlerinde ve Geleneksel Japon dininde kullanılan *taodur*. *Tao*, Konfüçyüs öncesi Çin'de çeşitli anlamlar taşımaktaydı, bunlar arasında her şeyin kendisinden geldiğine inanılan ilk ve tek varlık veya hareket tarzı anlamları bulunmaktaydı. Tao, Çin dinlerinde kullanılmaya devam ederken çoğunlukla yol, usûl, düzen gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴ Konfüçyüs'ten sonra *Ju-chiao* şeklinde Konfüçyüsçülerin veya Ju'nun öğretisi ya da dini anlamında isim olarak kullanılmıştır.¹⁵ Konfüçyanizm'e isim olarak *Ru-jiao* (Ruizm) terimi de kullanılır. *Ru*, beş klasikle ilgili bilginlerin öğretisi anlamında M.Ö. II. Yüzyıl öncesinde yer almakta iken sonra Konfüçyüs'ün öğretileri anlamıyla tamlama olarak kullanılmıştır.¹⁶ Daha çok yolun öğretisi anlamındaki Taoizm'i isimlendirmek için *Taojiao* (*Daojiao*) kelimesinin ilk kullanımı, bu dinin tarihsel gelişimine paralel bir şekilde M.S. V. Yüzyılda gerçekleşmiştir.¹⁷ Aynı kelime Japoncada *to* biçimini almış ve tanrı ve ruh anlamında alınan Çincedeki iyi varlıklar anlamındaki *şen* kelimesiyle birleştirilerek oluşturulan tamlama "tanrıların/ruhların yolu" manasıyla yaygın kullanıma sahip olmuştur. Oysa kendi dilleriyle aynı anlamda kendi dinlerini *Kami no Miçi* şeklinde isimlendirmişlerdir.¹⁸ Dolayısıyla hem Çince hem de Japoncada kullanılan kelimelerin sadece kendi öğretilerini kapsadığı ve kendi dinlerinin isimlerini kutsal metinlerin değil geleneğin belirlediği anlaşılmaktadır.

Başka bir dinde, Zerdüştilikte iki terim dikkat çeker. Bunlar *dên* ve *daênâ* kelimeleridir. Avesta'da ve Orta İran'da *dên* kelimesinin öğreti anlamıyla kullanılan Persçe *daênâ*dan türetildiği ileri sürülmüş-

¹¹ Baki Adam, "Yahudilikte Din Kavramı ve Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları II*, Dinler Tarihi Derneği Yay., Ankara 2000, s. 130.

¹² Kaufmann Kohler, "Judaism", *Jewish Encyclopedia*, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/9028-judaism> (15.3.2023).

¹³ Jean Varenne, "Budizm", çev. Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, Din Bilimleri Yayınları, Ankara 1993, 338, 6n.

¹⁴ Günay Tümer, "Din: Genel Olarak Din", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. 9, s. 314.

¹⁵ Rodney L. Taylor, *The Illustrated Encyclopedia of Confucianism*, The Rosen Publishing Group Inc., New York 2005, s. 319.

¹⁶ Xinzhong Yao, *An Introduction to Confucianism*, Cambridge University Press, New York 2000, s. 21-26.

¹⁷ T. H. Barrett, "Daojiao", *The Encyclopedia of Taoism*, ed. Fabrizio Pregadio, volume: 1, Routledge Press, London & New York 2008, s. 8-9.

¹⁸ Tümer, "Din: Genel Olarak Din", c. 9, s. 314.

tür.¹⁹ Dolayısıyla Avesta'daki *daênâ*, Orta Farsçada *dên*, yeni Persçede ise *din* olarak kullanılmıştır. Denkart'da, *mâzdēsñ dēn* biçimi Mazda ibadetinin dini anlamıyla yer almıştır. *Din* kelimesi insanın manevi ve ferdi özelliklerinin tümü, öz, iç, vizyon, vicdan ve modern dönemde din anlamında kullanılmıştır.²⁰ Buna göre *dēn* kelimesi tek başına ya da tamlama olarak din adına dönüştüğünde kapsamı yine İranlıların dinleriyle sınırlı kalmıştır. Yesna'da (12:6) geçen ve Mazda tapıcılığı ve Mazdaperest anlamındaki Mazdayesnî Sasaniler döneminde, yani oldukça geç yaygınlaşmıştır.²¹ Aslında Gatalara göre Zerdüşt'ün öğretisinde aynı kelimeyle, din terimiyle Ahuramazda'nın dini, Zerdüşt'ün ve doğruların dini ve yalancıların dini tanımlanmıştır. Buna göre insanların dini iki karşıt güce paralel olarak ikiye ayrılmıştır; Mazda tapıcılığı ve Divperestlik.²² Ancak Zerdüştilik, Zerdüşt'ün evrensel mesajına rağmen tarihsel süreç içerisinde milli bir din olma hüviyetinden çıkamamıştır.

Geleneksel kabile dinlerinde kendi dinlerini isimlendirme çok görülmez. Bu nedenle din araştırmalarında çoğunlukla kabilenin adıyla anılmıştır. Ancak farklı bir örnek olarak Serer halkı yol anlamındaki *fad* ile en kutsal ve en yüce olan anlamıyla Yüce Tanrı için kullanılan *Roog* kelimesinin birleşiminden *Fad Roog* şeklinde bir din adı oluşturmuştur. Bu tamlama, Yüce Tanrı'nın yolu, kutsal yol anlamındadır.²³ Dolayısıyla sadece kendi din ve öğretilerini tanımlamak için kullanılan özel bir kelimedir.

Ele alınan mevcut dinlerin tamamının bugün kullanılan anlamlarıyla din, *religion* gibi kelimelerin anlamlarını ve kapsamını içeren bir kelime kullanmadığı, hatta bazılarının kendi öğretisini-dinini dahi özel olarak isimlendirmedeği görülmektedir. Bunun sebebinin her dinin kendisini hakikat olarak kabul etmesinden kaynaklı olarak sadece kendi öğretisini tanımlama ihtiyacı duymasından ileri geldiği kabul edilebilir. Kendi dinini isimlendirmeyenlerin ise, yani geleneksel kabile dinlerinin çoğunluğu dini doğal yaşam olarak görmeleri ve kendilerini din ile tanıtacakları birilerini karşılarında bulmamış olmaları gibi nedenlerle öğretilerini ya da dinlerini özel olarak isimlendirmemişlerdir. Zerdüştilik de dini isimlendirmeyi geç dönemde yapmıştır. Fakat Zerdüşt'ün öğretisinde, Gatalarda kendileri ve diğerleri şeklinde insanlar ayrılarak din kelimesinin bütün insanları kuşatır şekilde kullanılması söz konusudur. Buna karşın iki farklı kutuptan karşı taraf hak olmayan din anlamıyla alınmıştır ve bu bütün dinlerde bir şekilde mevcuttur. Ancak İslam Dininde durum farklı olduğu için ayrı başlık altında ele almak uygun olur.

2. KUR'AN'DA DİN VE KAPSAMI

Kur'an'da din kelimesi doksan iki, türevleriyle üç, toplamda ise doksan beş defa geçmektedir. Terim olarak kökeni hususunda üç farklı görüşten bahsedilir. İlki Arami-İbrani dilinde hüküm anlamına gelen kelimedir. İkincisi Avesta'daki *daênâ*dan gelen Orta Farsçada *dēn* kelimesidir. Üçüncüsü ise örf ve adet anlamında halis Arapçadır.²⁴ Öncelikli olarak Cahiliye Araplarında bu kelime çeşitli anlamlarıyla yer almıştı ve Kur'an kendi toplumunun dilini ve ifadesini kullanmıştır. Kök olarak da Arapça olduğu açıktır. Ayrıca başka dillerden Kur'an öncesi Arap diline geçmiş olması ispatı mümkün olmayan bir iddiadır. Çünkü böyle bir etkileşimin ve terminolojik göçün gözlemlenmesi imkansızdır. Daha önemlisi esas olan Kur'an'a doğrudan muhatap olanların anlamalarının hedeflenmesidir. Dolayısıyla hem Kur'an hem de muhatapları açısından daha önemli olan kelimenin sadece kullanılmasıdır. Çünkü Kur'an terimlerine

¹⁹ Ali Erbaş, "Zerdüştilikte Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları II*, Dinler Tarihi Derneği Yay., Ankara 2000, s. 270-271.

²⁰ Mansour Shaki, "Dēn", *Encyclopaedia Iranica*, <https://iranicaonline.org> (14.3.2023).

²¹ Mehmet Emin Sular, *Modern İran'da Zerdüştiler: Tarih Kültür İnanç ve Ritüel*, Eskiye Yay., Ankara 2019, s. 15.

²² *Avesta: Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, çev. Mehmet Emin Sular, Ankara Okulu Yay., Ankara 2022, s. 35-68.

²³ Canan Seyfeli, "Geleneksel Kabile Dinleri", *Dinler Tarihi*, Dicle Ü. İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır 2016, s. 31, 36.

²⁴ D. B. MacDonald, "Din", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, c. 3, s. 590; Harman, *Kur'an ve Din*, 35-40.

muhatap olanlar o terimlerin kökenini araştırma gereği duymadan, hatta kelimenin nerede ve ne zaman üretildiğini bilmeden ve bunu önemsemeyen anlama ve böylece kendisiyle ve hayatıyla ilişkilendirme yoluna gider. Müslümanlar da böyle kabul etmiş ve bugüne kadar Kur'an terminolojisiyle hayatını biçimlendirmiştir.

Cahiliye Arapları din kelimesini çeşitli anlamlarda kullanmışlardır: 1-Yönetmek, emretmek, hesaba çekmek, hükmetmek; 2-İtaat ve inkiyad; 3-Hüküm, kanun; 4-Ceza, karşılık; 5-İbadet; 6-Adet, huy; 7-Bela, hastalık, masiyet.²⁵ Ancak bu anlamlarıyla birlikte Kur'an'da kelimenin anlamı ve kapsamı çok daha genişlemiştir. Din kelimesinin Kur'an'daki anlamlarını şu şekilde sınıflandırmak mümkündür: 1-Tevhid, İslam, millet; 2-Egemenlik, hâkimiyet, yönetme, yönetilme; 3-Saygı, itaat, teslimiyet, hizmet, ibadet; 4-Kanun, hüküm, şeriat, hudut; 5-Adet, yol, mezhep, millet ve 6-Hesap, ceza, mükafat, karşılık. Bu anlamların tamamı İslam'ı ifade ederken²⁶ bunların birisi veya birkaçı tek tek başka dinlere de işaret etmektedir.

Kur'an'da geçen din kelimelerinin farklı bir yorumunu nüzul sırasına göre değerlendirerek yapan Haddad'a göre ilk dönem Mekkî ayetlerde din ahiret, hesap, ceza ve mükafat anlamlarıyla yer alırken Mekkî dönemin ikinci yarısında sorumluluk ve hesaptan tevhid ve teslimiyete geçildiğini tespit etmiştir. Medenî ayetlerde ise tevhidten ümmete ve kendini Allah'a teslim edenler cemaatine geçerken hem İslam toplumundaki hem de diğer din müntesiplerindeki sosyal bütünlüğü ifade etmiştir. İslam, Allah'ın dini, dini ikmal etme, din olarak İslam'ı seçme gibi sözlerde din kelimesi muhteva genişlemesine uğramıştır. Mekke döneminde iki âlemde Allah'ın otoritesini ifade ederken Medine döneminde Allah'ın mutlak tasarrufu ve hâkimiyet sahibi olması belirginleşmiştir. Ancak bireyin hem Allah'a bağlı hem de İslam toplumuna karşı sorumlu olması anlamında öz her iki dönemde de mevcuttur.²⁷

Mevdudî, farklı bir sınıflandırma yapmıştır: 1-Hâkimiyet, 2-Ona boyun eğme, 3-Bununla oluşan düzen, 4-Düzenin karşılığı, ceza ve mükafat. Bu dört sınıfın tamamı din kelimesinin bütün anlamlarını içerici niteliktedir.²⁸ Ancak Mevdudî'nin sınıfları temelde bir bütünü, İslam'ı ifade etmektedir. Bu, onun genel görüşüne uygundur, çünkü Mevdudî dini İslam, diğer dinlerle ilgili olanı da şeriat diyerek din ve şeriatı birbirinden ayırmıştır.²⁹

Kur'an'da geçen din kelimesinin anlamlarından hareketle yeni bir tasnif, dinin aidiyet yönüyle tasnifini yapmak mümkündür. Buna göre önce ikili bir tasnif yapılabilir: 1-Allah'ın dini, 2-İnsanın dini. İnsanın dini ise I-Müslümanların dini ve II-Gayrimüslimlerin (Müslüman olmayanların) dini şeklinde tasnif edilebilir.

Allah'ın dini (الله بين) ifadesi açık şekilde üç ayette geçer. Birincisi “Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?” (Âl-i İmrân, 83).³⁰ Ayrıca bu ayetteki başkası ifadesinde insanın dinlerine işaret vardır. İkincisi; hukuki anlamda “Allah'ın dini konusunda o ikisine acımayın” (Nûr, 2) şeklindedir. Üçüncüsü, “İnsanların Allah'ın dinine akın akın girdiklerini görünce” (Nasr, 2) şeklinde olup Allah'ın dininin Müslümanların da dini olduğuna ve onun da İslam olduğuna ve İslam'a girildiğine işaret edilmektedir.

²⁵ Harman, *Kur'an ve Din*, 51-56.

²⁶ Baki Adam, “Din Hakkında Genel Bilgiler”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 36; Ayrıca bkz. Aydın, *Dinler Tarihi*, 29.

²⁷ Yvonne Yazbeck Haddad, “The Conception of the Term ‘Din’ in the Qur’an”, *The Muslim World*, 1974, volume: 64, issue: 2, s. 115-121; Tümer, “Din: Genel Olarak Din”, c. 9, s. 312-313.

²⁸ Mevdudî, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, çev. Osman Cilacı - İsmail Kaya, İstanbul Beyan Yay., İstanbul 1991, s. 99-111.

²⁹ Yasin Öner, *Mevdudî'nin Tefhimü'l-Kur'an Adlı Eserinde Hıristiyanlıkla İlgili Bilgilerin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Ün. SBE., Elazığ 2018, s. 8.

³⁰ Komisyon, *Kur'an-ı Kerim Meâlî*, DİB Yayınları, Ankara 2010; Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2020.

Allah'ın dini tamlaması dışında Allah'ın dinine işaret eden başka tamlamalara yer veren ayetler de vardır. Bu tamlamalar, hak din (*dini'l hakk*), dosdoğru din (*ed-din'l kayyim*, *dinen kiyemen*), halis din (*ed-dinu'l-halis*), dini Allah'a has kılmak (*muhlisine lehu'd-din*) şeklindedir. Hak din tamlaması üç yerde geçer. Birincisi “Allah'ın*hak dinini din* edinmeyenler” (الْحَقَّ دِينَ يَبِئُثُونَ وَلَا) (Tevbe, 29) şeklindedir. Bu ayette hem fiil (*din edinmek*) hem de isim olarak geçen din kelimesinde hem *Allah'ın dininin* hem de başka *dinlerin* olduğuna (*hak din* ve hak olmayan din) açık işaret vardır. İkincisi ve üçüncüsünde dinle ilgili ifadeler çok benzerdir; “O, kendisine ortak koşanlar hoşlanmasa da, *dimini* bütün *dinlere* üstün kılmak için peygamberini hidayet ve *hak din* ile gönderendir.” (Fetih, 28; Saff, 9) İki ayette de Allah'ın hak olan dininin Hz. Peygamber'in de dini olması açıktır. Ayrıca başka dinlere de atıf vardır.

Dosdoğru din (*ed-din'l kayyim*) tamlaması beş defa geçer. Tevbe, 36'da hesap anlamındadır. Diğerlerinden ise Allah'ın dininin aynı zamanda Peygamber'in de dini olduğu, dolayısıyla diğer Müslümanların dininin de potansiyel olarak Allah'ın dini olma imkanına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca din kelimesi aynı ayetlerde ikinci defa geçerken insanın dini kastedilmektedir. Birincisi, “Oysa onlar, doğruya yönelerek, *dini yalnız Allah'a has kılarak* O'na kulluk etmek, namazı kılmak ve zekâtı vermekle emrolunmuşlardı. *Dosdoğru olan din* de budur” (Beyyine, 5) şeklindedir. Bu ayette ayrıca Allah'a has dinin (Allah'ın dini, hak din) var olduğunun ve insanın da dinini Allah'a has kılması gerektiğinin altı çizilmektedir. Üçüncüsü, “*Hakka* yönelerek kendini Allah'ın insanlara yaratılıştaki verdiği *dine* ver. Zira Allah'ın yaratışında değişme yoktur; işte *dosdoğru din* budur, fakat insanların çoğu bilmezler” (Rûm, 30) biçimindedir. Burada, Allah'ın dininin dosdoğru din olduğu ve bunun yaratılıştaki insana kodlandığı, dolayısıyla insanın buna yönelmesi, din olarak kendisine bu dini seçmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Dördüncüsü, “İnsanların fırka fırka olacağı, Allah katından kaçınılmaz o günün gelmesinden önce, kendini *dosdoğru dine* yönel” (Rûm, 43) ifadeleriyle geçerken insanın dosdoğru dine dünya hayatındayken yönelebileceğine işaret edilmiştir. Beşincisinde ise “De ki: ‘Şüphesiz Rabbim beni doğru bir yola, *dosdoğru bir dine*, Hakk'a yönelen İbrahim'in *dinine* (*millet*) iletti. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi” (En'âm, 161) sözlerinde şirk olmayan, hak ve dosdoğru din olan İbrahim'in dininin Peygamber'in de, dolayısıyla Allah'ın da dini olduğuna işaret edilmiştir.

Halis din (*ed-dinu'l-halis*) tamlaması bir defa, “Dikkat edin, *halis din* Allah'ındır; O'nu bırakıp da putlardan dostlar edinenler...” (Zümer, 3) şeklinde geçerken açıkça Allah'ın dinine işaret ederken putlara kulluk edenlerin dinlerinin doğru yol olmadığını belirtir. Yine halis dinle ilişkisi olan bir deyim, dini Allah'a has kılmak (*muhlisine lehu'd-din*) biçimindedir ve sekiz defa geçer. İki temel anlamda yer alır; Birincisi “dinde samimi olarak O (Allah)'na yalvarın” (A'râf, 29) şeklinde olduğu gibi hem imanda hem de dinin parça hükümlerinde dini Allah'a has kılmak anlamındadır.³¹ İkinci olarak kulluk etmede ve ibadette dini Allah'a has kılmak anlamındadır. (Zümer, 11; Beyyine, 5) Her iki kullanımda da Allah'ın dinine, bu dine insanın yönelerek dinini Allah'ın dini kılmasına ve böyle yapmadığı takdirde başka bir dine sahip olmasına işaret vardır.

Allah lafzı yer almadan oluşan ve Allah'ın dinine işaret eden başka bir tamlama din günü (*yevmu'd-din*) olup Kur'an'da on üç defa geçer. Din günü hesap günü ve ceza ve mükafat günü anlamındadır. “*Din gününün* sahibi olan...Allah'a hamdolsun”. (Fâtiha, 2, 4) Ancak hesap gününde bütün insanlara dinin bütününden sorulması söz konusudur. Hesapta iyiliklerin ve kötülüklerin hepsinin tartılması, dolayısıyla ölçütün Allah'ın dini olması gerekir. “Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kö-

³¹ Kur'an-ı Kerim Meâli, Lokmân, 32; Yûnus, 22; Mü'min, 14, 65; Ankebût, 65.

tülük yapmışsa onu görür” (Zilzâl, 7-8) ayetleri mucibince her bireyin iyilikleri ve kötülükleri, yani dini Allah’ın diniyle ölçülecektir.

Allah’ın dini hakkındaki başka bir konu Kur’an’da bu dinin tanımlanmasıdır. Çok açık şekilde Allah’ın dininin, hak dinin, halis dinin ne olduğu “Allah katında din, şüphesiz İslam’dır” (Âl-i İmrân, 19) ifadesiyle tanımlanmıştır. Ayrıca Allah tarafından kabul edilmeyecek dinlerin varlığına da işaret vardır. Buna açık bir örnek şu ayettir: “Kim *İslam*’dan başka bir *dine* yönelirse, onunki asla kabul edilmeyecektir. O ahirette de kaybedenlerdendir.” (Âl-i İmrân, 85) Başka bir örnek Allah’ın diniyle Müslümanların dininin aynı olabileceğine işaret eden şu ayettir: “Bugün kâfirler dininizden (onu yok etmekten) ümitlerini kestiler. Artık onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün sizin için *dininizi kemale erdirdim*. Size *nimetimi tamamladım* ve sizin için *din olarak İslâm’ı seçtim*.” (Mâide, 3) Burada, Allah’ın insanlar için indirdiği dinin iman ve amel yönünden kemale ulaştığı, bunun insanlar için tamamlanan bir nimet olduğu ve bu dinin İslam olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla Allah’ın dini İslam’dır. İslam, Hz. Peygamber’in hayatında ve örnekliğinde Allah’ın dinine tekabül eden yönüyle, dolayısıyla Müslümanların potansiyel İslam’ı olarak tamamlanmıştır. Aynı zamanda insanlığın davet edildiği İslam nimeti de tamamlanmıştır. Buna göre insan Allah’ın dininden ne kadarını yaşarsa onu görür; ona tabi yaşadıklarıyla mükâfat ve ona aykırı yaşadıklarıyla ceza görür.

Aidiyet yönüyle ikinci konu Kur’an’da insanın dininden bahsedilmesidir. Bununla beraber Allah’ın dinini doğrudan ifade eden ya da ona işaret eden ayetlerin bazısında ya işaret yoluyla ya da ikinci bir din kelimesi kullanılarak insanın dinine doğrudan değinilmiştir. Ancak bunlar dışında insanın dinini ifade eder biçimde birçok yerde din kelimesi geçmektedir. Dinin aidiyet yönüyle insana ait dini ifade etmesini de iki sınıfa ayırmak mümkündür: 1-Müslümanın dini, 2-Gayrimüslimlerin (Müslüman olmayanların) dini. Aslında bunun için bir ayet yeterlidir. Kafirun sûresinin “De ki: ...Sizin *dininiz* size, benim *dinim* banadır” (دِينِ وَلِي دِينِكُمْ لَكُمْ) şeklindeki son ayetinde din kelimesi iki defa geçer. Burada ikinci din (دِينِ), “de” emrine matuf olan Hz. Peygamber’in dinidir, yani hem Allah’ın dinidir hem de Müslümanların dinidir. Birinci din (دِينِكُمْ) kelimesi ise önceki ayetlerden anlaşıldığı üzere tapma, tapınma, kul olma ve ibadet etmeyle ilgili olarak Peygamber’in taptıklarına tapmayanların, yani müşriklerin ve diğerlerinin dinini ifade etmektedir.

Müslümanların dinine “De ki: "Ey insanlar! *Benim dinimden* şüphede iseniz bilin ki ben Allah'tan başka taptıklarınıza tapmam” (Yûnus, 104) ayeti örnek olarak verilebilir. “De” emri dolayısıyla “benim dinim” ifadesi hem Hz. Peygamber’in hem de Müslümanların dinine işaret eder. Aynı zamanda Peygamber’in dini Allah’ın dinidir. Başka bir örnek şöyledir: “Ancak tövbe edenler, durumlarını düzeltenler, Allah’ın kitabına sarılanlar ve *dinlerini Allah’a has kılanlar* müstesnadır. Bunlar mü’minlerle beraberdirler.” (Nisâ, 146) Burada din, yine Müslümanların dini olup onu Allah’a has kılmaları, dolayısıyla bu dinin örneği olan Hz. Peygamber’in dini haline getirmeleri gerekir. Burada müminlerle beraber olanlar ifadesi her insanın dini olduğuna da işaret etmektedir.

Gayrimüslimlerin (Müslüman olmayanların) dinine başka bir örnek olarak şu ayetler verilebilir: “Firavun dedi: ‘... Çünkü ben onun, *dininizi* değiştireceğinden, yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum.’” (Mü’min, 26) Burada açık şekilde Firavun, halkının dininin Musa’nın ve Allah’ın dinine çevrilmesinden korkuyor. “Yoksa onların, Allah’ın izin vermediği bir *dini* getiren ortakları mı var?” (Şûrâ, 21) ayetinde ise Allah’ın izin vermediği, yani Allah’ın dininden olmayan şeyleri kabul edenlerin de dini olduğuna işaret edilmektedir.

Kur'an'da din teriminin çok çeşitli anlamları ve kullanım biçimleri dikkate alındığında ve din aidiyet yönüyle değerlendirildiğinde din kelimesinin hem duyular âlemi hem de duyular ötesi âlemle ilgili anlamlar barındırdığı ve bütün insanları kuşatır şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanım birinci derecedeki kutsal metinler arasında sadece Kur'an-ı Kerim'de vardır. Ayrıca din kelimesinin bu kapsamla başka bir dilde, başka bir kutsal metinde yer almadığı anlaşılmaktadır. Kur'an'daki din kelimesinin Allah'ın dinini açık şekilde ifade etmesi söz konusudur. Müslümanların dinine işaret etmesi ideal insan formunda düşünülebilir. İdeal insan, mesela Peygamber ideal insan ve ideal Müslümandır ve onun dini Allah'ın dinidir. Diğer Müslümanların ve Müslüman olmayanların da dinleri vardır. Fakat Allah'ın dininden, ideal İslam'dan taşıyabildikleri kadar İslam'dırlar. Bu İslam'a en yakın ya da en uzak olma durumunu ifade eder. Bu, aynı zamanda din gününde belli olacak bir şeydir. Dünya hayatında dini yaşamak ya da yaşamamakla açığa çıkan bir durumdur. Kur'an insanların iman ve amel konularındaki tutum ve davranışına göre durumlarını ifade eder. Dolayısıyla insanların, Müslüman ve Müslüman olmayan fertlerin dinî potansiyel anlamda, yani ondan taşıyabildikleri kadar İslam'dır. Böyle olması, Kur'an'ın muhatap alma yöntemine, yani muhatabının akıllı ve değişime uygun olan insanoğlu, âdemoğlu olmasına uygundur. Burada muhatap tüm fertlerdir. Bunun için din olarak İslam ve Peygamber bütün insanlık içindir. Bu nedenle "Ey, insanlar!" hitabı yirmi bir yerde geçer.³² Kur'an, insanı ve ferdi muhatap alma biçimi iman edenler, ehl-i Kitap, kafirler, Yahudiler gibi insan gruplarının tekil ismini kullanarak onlara tekil ya da çoğul olarak hitab eder, yani onları muhatap alır. Dolayısıyla buna paralel olarak hem dünyada iyi ve kötü açıkça belirlenmiştir hem de ahirette iyiden ve kötünden sorulma vardır. Yine hesaba çekme ferdi olacaktır.

3. KUR'AN'DA İSLAM: KUTSAL METİNLERDE TEK DİN ADI

Kur'an'da geçen din kelimesinden hareketle hem Allah'ın dininin hem de Müslümanların dininin İslam olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmada esas olan İslam'ın din adı olarak ele alınmasıdır. Dolayısıyla aynı kökten türeyen isim ve kelimeler konunun dahilinde değildir. Ayrıca başka hedefler doğrultusunda başka çalışmalar yapılabilse de bunların incelenmesi konuya farklı bir açılım sağlamayacaktır. İslam kelimesinin Kur'an'da sekiz defa geçtiği bilinmektedir. Bunlardan altısında *el-İslam* (الإسلام) biçiminde marife olarak gelmiştir. Arap dilinde başında harf-i ta'rîf veya lâm-ı ta'rif diye bilinen -el (ل) takısı olan bir isim ma'rife olur. Ma'rife daha önceden muhataplar tarafından bilinen ve tanınan anlamındadır.³³ Dolayısıyla İslam isminin lâm-ı ta'rif ile gelmesi, geçtiği ayet ve ayetin öncesi ve sonrası değerlendirildiğinde kastedilen İslam'ın bilinen ve belli olan olduğu anlamına gelir. El takısı olmadan iki yerde, Tevbe, 74'te *İslamihim* (إسلامهم) ve Hucurât, 17'de *İslamekum* (إسلامكم) şeklinde zamirle tamlama olarak gelmiştir. Bu iki ayette de marifedir.³⁴ Dolayısıyla zamirle bilinen, belli olan konumundadır. Bunun için yine İslam'dan kasıt bilinen ve belli olan İslam'dır.

"Şüphesiz *Allah katında din İslâm*'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler." (Âl-i İmrân, 19) Bu ayette açık şekilde İslam bir isim olarak geçmekte ve din olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Allah katında bir dinin kabul edil-

³² Abdullah Sert, *Kur'an-ı Kerim'de "Ya Eyyühennas (Ey İnsanlar)" Hitabı Olan Âyetlerin Tahlili* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi SBE., Kastamonu 2019, s. 13.

³³ Ramazan Şahan, "Tefsir ve Belağat Açısından Lâm-ı Ta'rif (Belirlilik Takısı) ve Marife-Nekra'ya Dair Örnek Ayetler", *İhya Dergisi*, 2022, c. 8, sayı: 1, s. 379-380.

³⁴ Şeyda Hanım Yiğiter, *Arap Dilinde Marife İsimler ve Marifelik-Nekreliğin Anlam Üzerindeki Etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Ün. SBE., Konya 2019, s. 7.

diği ve kabul olan dinin de İslam olduğu açıktır. Bu, “Kim *İslâm’dan başka bir din* ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır” (Âl-i İmrân, 85) ayetinde de İslam isminin din olduğu belirgindir ve bu din tek kabul edilen dindir. Burada başka bir din yine insana ait dindir. Yani herhangi bir insanın dinidir, olgusal bir din kastedilmez. Ancak burada insandan kabul edilecek din dışında başka bir dinin varlığına işaret de vardır. Dolayısıyla insanların başka din edinmeleri söz konusudur. Ama ismi zikredilen belli bir dini değil.

İslam kelimesi iki yerde benzer anlamla geçer. Bunlardan ilki, “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır” (En’âm, 125) şeklindedir. İkincisi ise “Allah kimin gönlünü İslam'a açmışsa, o, Rabbi katından bir nur üzere olmaz mı? Kalpleri Allah'ı anmak hususunda katılmış olanlara yazıklar olsun; işte bunlar apaçık sapıklıktadırlar” (Zümer, 22) ayetidir. İki ayette de kalbin İslam'a açılması ve bunu Allah'ın yapması söz konusudur. Kalbi İslam'a açılan doğru yola iletilmiş ve Allah katından bir nur üzeredir. Bu ayetlerin tamamında İslam Allah'ın dinidir ve insanın kalbi açılarak bu dine, yani İslam'a girmesi söz konusudur. Dolayısıyla kalbi açılarak Müslüman olan birinin dini de İslam'dır anlamına gelir.

“Kim, İslâm'a davet olunduğu hâlde, Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalimdir? Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez” (Saff, 7) ayetinde ise Allah'ın ve Müslüman olmuş olanların dinine davet söz konusu olduğunda buna icabet etme yerine Allah'a karşı durup O ve dini, yani İslam hakkında yalan uyduranlar için ne kalbin İslam'a açılması ne de hidayete erme mümkündür. Yine hem Allah'ın ve Müslümanların dini açık edilirken mefhumu muhalifinden insanların başka din edinmeleri, dolayısıyla fertler ve insan toplulukları (zalimler, kalbi katılmış olanlar, kitap verilmiş olanlar, ayrılığa düşenler, hüsrana uğrayanlar gibi) için vaka ve varlık açısından başka dinlerin varlığının mümkün olduğunu, ancak bu dinlerin Allah katında kabul görmeyeceğini vurgular.

Başka insanların, yani gayrimüslimlerin (Müslüman olmayanların) dininin olduğunu kabul etme İslam dışındaki dinlerin ana kutsal metinlerinde açık şekilde ifade edilmeyen bir durumdur. Din yerine kullanılan herhangi bir kelimenin bütün dinleri kuşatacak şekilde kullanılması Modern din bilimlerine borçludur. Ayrıca bu kullanım modern insanın neredeyse dünyanın tamamına hâkimiyet kurmasından kaynaklanır. Bunun bir örneği İngilizce gibi yaygın bir dildeki *religion* kelimesidir ve bu anlamda dünyada en yaygın kullanıma sahip terimdir. Fakat bu durum Kur'an'ın din kelimesini bütün insanları kapsayacak anlamlarda kullanmasını küçümsemeye yol açmamalıdır. Çünkü ilk olarak Kur'an bunu yaklaşık 14 asır önce yapmıştır. İkinci olarak İslam, tüm dinî sistemler gibi kendisini gerçek din kabul etmesine rağmen “din” terimini ana kutsal metninde bütün insanları, dolayısıyla dinleri kuşatacak şekilde kullanma ayrıcalığına sahiptir. Ancak bunlara rağmen hala küçümseme olsa veya bu inkâr edilse dahi gerçeği değiştiremez. Çünkü bu kullanım vardır ve gerçektir. Ayrıca bu kapsamlı din anlamı Kur'an'ın evrensel hitabına paraleldir ve tüm insanları muhatap kabul edip değer verdiğini göstermektedir. Oysa diğer evrensel ve yayılcı dinlerin kutsal metinlerinde dinin kapsamı sınırlıdır, yani bütün insanları kuşatmaz. Kur'an'ın bu kullanımı başka insanın ve ona ait bir dinin olgusal olarak var olduğunu kabul etmedir. Kur'an'ın sadece bir din adı, yani İslam ismini kullanması ise bütün dinler gibi kendisini hak din olarak görmesinden kaynaklanır. Bu durum bir dinin din olabilmesi ve din sayılabilmesi için zorunludur. Dolayısıyla İslam'ın Allah'ın dininin ve Müslümanların Allah'a has kılınmış dininin hak olduğu iddiasının nesnel ve tarafsız olmadığı, dolayısıyla bir hükmü olmadığı iddia edilirse İslam ve onun nezdinde diğer tüm dinler yok sayılmış olur. Dolayısıyla tarafsız bir dinin olduğu yerde bu hususları tartışmak boş ve yersiz olur. Dolayısıyla dinler mutlaka taraflıdır ve taraflı olması onu din yapan bir özelliğidir.

İslam ismi geçen kemal din ayetinde bazı farklılıklar vardır: “Bugün kâfirler *dininizden* (onu yok etmekten) ümitlerini kestiler. Artık onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün sizin için *dininizi kemale erdirdim*. Size nimetimi tamamladım ve sizin için *din olarak İslâm’ı* seçtim.” (Mâide, 3) Bu ayet her ne kadar hukuki mevzularla birlikte din ve İslam kelimelerine yer veriyorlarsa da Hz. Peygamber’in ömrünün sonlarına yakın inmiştir. Burada ümidini yitirmiş küfre düşenlere rağmen ve onların aksine Müslümanların dini, Allah’ın onlar için seçtiği İslâm’ın iman ve ameli hükümleriyle birlikte tamamlandığı belirtilmektedir. Bu tamamlama, din olan İslâm’ın tamamlanmasıdır. Bu, aynı zamanda Allah’ın dininin Peygamber ile tamamlanmasıdır. Bu din Müslümanların dini olabilir, ama bir Müslüman’ın dini mutlak anlamda Allah’ın dini değildir, potansiyel anlamda İslâm’dır, ama İslâm’ın kendisi değildir. Fakat Hz. Peygamber böyle değildir. O’nun kendisi İslâm’ın kendisi değilse de hayatı Allah’ın dininin insan hayatına uyarlanmış halidir, yani gerçek İslâm’dır ve tam örneğidir. Dolayısıyla bir Müslüman olabilirdi kadar İslâm’dır, bütünü değildir. Bununla beraber tüm insanlar İslâm’ın tamamından sorumludur. Bu Müslüman ya da gayrimüslim her ferdin sorumlu olması, ahirette Allah’ın dini olan İslâm’dan sorgulanması anlamına gelir. Dolayısıyla bütün insanların tartışması aynı ölçüt (Allah’ın dini olan İslâm) ile ve aynı biçimde olacaktır ve böylece her iyiliğin ve kötülüğün karşılığı olacaktır.

İslam ismi Tevbe, 74’te “ve *İslamlarından sonra küfrettiler*” (اسْلَامِهِمْ بَعْدَ وَكْفُرُوا) şeklinde geçer: “(Ey Muhammed! O sözleri) söylemediklerine dair Allah'a yemin ediyorlar. Halbuki o küfür sözünü elbette söylediler ve *Müslüman olduktan* sonra kâfir oldular. Başaramadıkları bir şeye (Peygambere suikast yapmaya) de yeltendiler. ...Eğer tevbe ederlerse onlar için daha hayırlı olur. Yüz çevirirlerse Allah onları dünyada da, ahirette de elem verici bir azaba çarptıracaktır...”. Benzer şekilde Hucurât sûresi 17. ayette İslam kelimesiyle aynı kökten fiil de yer alır ve bu kısım şöyle çevrilebilir: “*Teslim oldukları için sana minnet ediyorlar. De ki: ‘İslâm’ınızı başıma kakmayın*” (اسْلَامَكُمْ عَلَيَّ تَمَنُّوا لَا فُلَّ اسْلَمُوا أَنْ عَلَيْكُمْ يَمْتُنُونَ) Ancak ayetin tamamını şöyle çevirenler de vardır: “Onlar *İslâm’a girdikleri* için seni minnet altına sokuyorlar. De ki: Müslümanlığınızı benim başıma kakmayın. Eğer doğru kimselerseniz bilirsiniz ki, sizi imana erdirdiği için asıl Allah size lütufta bulunmuştur.” Bu iki ayette de teslim olma, yani İslam olma mevcuttur, ancak ne kadar İslam oldularsa o kadarı vardır. Tamam olan ve Allah’ın dini olan İslam değildir veya bu dinin tamamına teslim olma söz konusu değildir. Dolayısıyla teslim oldukları kadarı kendi dinleri, yani İslam’larıdır. Bunu, bazı fiillerle teslim olma şeklinde açıklamak mümkündür. İlk ayetten kendilerinde var olan İslâm’dan sonra kafir oldular, öyle ki teslimiyetleri İslâm’larını genişletmelerine, İslâm’da kalmalarına müsaade etmedi anlamı çıkarılabilir. İkinci ayetten ise teslimiyetleri, yani İslâm’ları İslam dairesi içinde kalmalarına yetti, ancak İslâm’ları İslâm’ı kabul etmeyi başa kakmalarını, minnet konusu yapmalarını engellemedi. Dinden, İslâm’dan çıkmadılar, ama teslimiyetlerine zarar getirdiler anlamı okunabilir.

İslam kelimesinin geçtiği bu ayetlerde ya tamamıyla Allah’ın dini ya da Allah’ın dininden insanlarda mevcut olanı kastedilmektedir. Allah’ın dini yaratılıştan ahirete ve imandan amele dünya hayatını ve tüm âlemleri kuşatan bir anlama sahiptir. Oysa diğer dinler dünya hayatında vardır, insanlar kendilerine başka dinler edinebilirler, ama onlar için ahirette hüsrana vardır, yani bu dinler hem tüm âlemler için hem de dünya hayatının tamamı için geçerli değildir.

Kur’an’da İslam dışında bir din adı yoktur. Ayrıca Dinler Tarihçisi Harman’ın belirttiği gibi “Adı kendi mukaddes kitabında zikredilen tek din İslâm’dır.”³⁵ Kur’an’ın din adı olarak sadece İslam ismini

³⁵ Harman, *Kur’an ve Din*, s. 185.

kullanması manidardır. Varlık felsefesinde ve mantıkta isim varlıkla ilgilidir, isim varlığı temsil eder.³⁶ İsim, dile döküldüğünde, ifade edildiğinde somut ya da soyut bir varlığa tekabül eder. Dolayısıyla var olanın, varlığın ismi vardır ve isim varlığa karşılık gelir. Bu nedenle sadece anlama ve söze değil lafza da önem veren İslam'ın kutsal metni Kur'an, varlığa işaret etme yöntemine sahiptir. Bunun için varlığını reddettiği bir isim kullanmamıştır veya kullandığı her isim bir varlığa işaret eder ve işaret ettiği şeyin varlığını kabul eder. Dolayısıyla bir isim olarak açık şekilde din adı olarak kullanılan İslam, bu ismin işaret ettiği varlığı, dini ve o dinin varlığını kabul etme anlamına gelir. Yine aynı şekilde Kur'an, bir isimle anılan ve bir ferde, bir gruba, bir topluluğa ve müntesibine, dolayısıyla bir insana işaret eden Müslüman, kafir, müşrik, Yahudi, Hıristiyan, Sabîî, Mecûsî gibi isimleri ve bu insanların varlığını kabul etmekle kalmayıp insanların dininin bulunduğunu da, var olduğunu da kabul etmiştir. Ancak bir din adı kullanma yöntemine sahip olmasına ve insan ve insanın dininin varlığını kabul etmesine rağmen Yahudilik, Hıristiyanlık, Sabîîlik, Mecûsîlik gibi din isimlerini kullanmamıştır. İsim vermek varlığını kabul etmek anlamına geleceği için bu dinlerden isim olarak bahsedilmemiştir. Çünkü isim verseydi varlığını da kabul etmiş ve tek gerçek din olan İslam'ı, yani kendisini de inkâr etmiş olurdu. Bu durumda varlığını kabul ettiği tek din İslam'dır. O da Allah'ın dini olup Hz. Peygamber'de tamamlanan dindir.

4. KUR'AN'DA DİĞER DİN MÜNTEŞİPLERİ

Kur'an bireyi muhatap almış, kurtuluş ve ahirette hesabın bireyin kendisini bağlayacağını vurgulamıştır. Ancak bu noktada esas olan insanı muhatap kabul etmesidir. Bu nedenle insan gruplarına da seslenmiştir. "Ey" hitabıyla insanlara, iman edenlere, Ademoğullarına, cin ve insan topluluğuna, cin topluluğuna, Kitap ehline, İsrailoğullarına, kafirlere, cahillere, haktan sapmış yalancılara, mücrimlere, Yahudi olanlara, Nebî'ye, Resul'e, İblis'e, akıl sahiplerine, huzura ermiş nefse hitap etmiştir. Bir yerde "Ey kullarım" ifadesi kullanılırken yer, gök, dağlar, kuşlar ve ateş gibi cansız varlıklara seslendirildiği de olmuştur.³⁷ Bunlar arasında Nebî'ye, Resul'e ve İblis'e hitap ferdedir. Çünkü Peygamber de İblis de açık şekilde te-kildir. Fakat insanların Kur'an'a muhatap kılınmaları sadece doğrudan seslenme biçimiyle değildir. Bu nedenle temel olarak okuyan ve duyan her birey muhataptır. Dolayısıyla Kur'an'da esas olan insanın muhatap alınmasıdır, olguların değil. Kur'an temelde bireyi, ancak insanı ifade eden toplulukları da muhatap alır. Bu topluluklardan bazıları birey adından hareketle çoğul kullanımla bir insan grubuna hitap şeklindedir. Bunlardan konuyu ilgilendirenleri Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabîîler ve Mecûsîlerdir. Kur'an'da din sahibi olan insanlar bütün bireyler olmakla beraber bunların belli gruplar altında toplanmaları da açıktır. Ancak bahsi geçen isimler ister ferde ister topluluğa işaret etsin belli bir dinin fertleri konumundadırlar. Yani dinin kendisi değildirler, tıpkı Hz. Peygamber'in ve Müslümanların İslam'ın kendisi olmadıkları gibi. Bunun için Kur'an kendilerini Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî ve Sabîî diye niteleyenlerin varlığını insan olarak kabul etmiştir, çünkü onları birey olarak görmüş ve muhatap almıştır.

Kur'an'da muhatap alınan ilk grup Yahudilerdir. Bu iki şekilde gerçekleşir. Birincisi, *ehlu'l-kitab* ve *beni İsrail* kalıplarıyla muhatap alınmalarıdır. İkincisi ise Yahudilerden ismen *yehûd*, *hûd* ve *hâdû* kalıplarıyla üç şekilde ismen bahsedilmesidir. İkinci biçimde üçü Mekki, on dokuzu Medeni surelerde olmak üzere toplam yirmi iki defa geçmiştir.³⁸ Burada hem isim olarak bahsedilmesi hem de bu ismin bugün

³⁶ Ali Durusoy, "Aristoteles'ten Gazzali'ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı", *Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 28, s. 45.

³⁷ Sert, *Kur'an-ı Kerim'de "Ya Eyyühennas"*, s. 13-25.

³⁸ Salime Leyla Gürkan, "Temel Kavramlar", *Kur'an'da Yahudiler*, ed. Ömer Faruk Harman, Kuramer Yay., İstanbul 2019, s. 54.

ayrı bir din iddiasında bulunan ve akademide ayrı din olarak kabul edilen Yahudiliği doğrudan ilgilendirmesi nedenleriyle çalışma açısından *yehûd*, *hûd* ve *hâdû* şeklinde farklı kalıplarla gelmesi önemlidir.

Yahudiler bu üç kalıpta yirmi bir ayette toplam yirmi iki defa zikredilmiştir. On iki ayette (13 defa) Yahudiler ve Hıristiyanlar birlikte yer alırken üç ayette bunlarla beraber Sabîiler ve bir ayette üçüyle beraber Mecûsîler anılır. Yalnızca bir ayette *Nasârâ* (Hıristiyan) kelimesi diğerleri zikredilmeden geçer. Dolayısıyla Yahudi yirmi iki, Hıristiyan on dört, Sabîî üç ve Mecûsî bir defa zikredilir.

el-Yehûd/Yehûdî biçimiyle dokuz defa geçer. Biri haricinde Hıristiyanlarla birlikte anılır. Yalnız anıldığı ayet, “*Yahudiler*, ‘Allah’ın eli sıkıdır’ dediler...” (Mâide, 64) biçiminde olup Yahudilerle ilgili özel bir konudur. Hıristiyanlarla birlikte anıldığı üç ayet Yahudi ve Hıristiyanların müminlere bakışı ve karşı duruş biçimleriyle alakalıdır. İlki “Kendi dinlerine uymadıkça, *Yahudiler* ve *Hıristiyanlar* senden asla hoşnud olmayacaklardır. De ki: ‘Doğru yol, ancak Allah’ın yoludur.’” (Bakara, 120) Bu ifadeler şu ikinci ayetle birbirini destekler mahiyettedir: “Ey inananlar! *Yahudileri* ve *Hıristiyanları* dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostlarıdır.” (Mâide, 51) Yine bu iki ayete paralel şekilde üçüncü ayet Hz. Peygambere karşı his ve tavırlarında derecelendirmeye gider: “(Ey Muhammed!) İman edenlere düşmanlık etmede insanların en şiddetlisinin kesinlikle *Yahudiler* ile Allah’a ortak koşanlar olduğunu görürsün. Yine onların iman edenlere sevgi bakımından en yakınının da ‘Biz *Hıristiyanlarız*’ diyenler olduğunu mutlaka görürsün. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır. Onlar büyüklük de taslamazlar.” (Mâide, 82) Bu ayetleri destekleyen ve Müslümanlarla onların arasını açık şekilde ayıran şu ayet dikkat çekicidir: “İbrahim, ne *Yahudi* idi, ne de *Hıristiyan*. Fakat o, hanif (Allah’ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir Müslümandı. Allah’a ortak koşanlardan da değildi.” (Âl-i İmrân, 67) Diğer bir ayette ise hem Yahudilerin hem de Hıristiyanların aynı şekilde gerçekleşen inkârları birlikte ifade edilir: “*Yahudiler*, ‘Üzeyr Allah’ın oğludur’ dediler; *Hıristiyanlar*, ‘Mesih Allah’ın oğludur’ dediler. Bu, daha önce inkâr edenlerin sözlerine benzeterek ağızlarında geveledikleri sözdür. Allah onları yok etsin, nasıl da uyduruyorlar!” (Tevbe, 30)

el-Yehûd/Yehûdî şeklinde geçen diğer iki ayetten ilki hem Yahudilerin hem de Hıristiyanların kendilerini Tanrı’nın evladı, oğulları olarak görmeleri ve böylece seçilmiş olduklarını iddiaları vurgulanmıştır: “*Yahudiler* ve *Hıristiyanlar*, ‘Biz Allah’ın oğulları ve sevgilileriyiz’ dediler.” (Mâide, 18) Bu ayetlerde verilen benzer özelliklerine rağmen birbirlerini temelsiz addettikleri şu ayette ikisi ikişer defa zikredilir: “*Yahudiler*, ‘*Hıristiyanlar* bir temel üzerinde değiller’ dediler. *Hıristiyanlar* da, ‘*Yahudiler* bir temel üzerinde değiller’ dediler.” (Bakara, 113)

Hûd biçiminde Yahudi kelimesinin geçtiği üç ayette *Nasârâ* kelimesi de Hıristiyan için kullanılmıştır ve yine ikisi birlikte geçmiştir. Üçünde de hem Yahudilerin hem de Hıristiyanların kendilerinden olmadıkça kurtuluşun mümkün olmadığı sözleri, fikirleri dile getirilmiştir. Buna göre “*Yahudi* veya *Hıristiyan* olmayan kimse elbette cennete girmeyecek’ dediler; bu onların kuruntularıdır. De ki: ‘Sözünüz doğru ise delillerinizi getirin’.” (Bakara, 111) ve “*Yahudi* veya *Hıristiyan* olun ki doğru yolu bulasınız’ dediler. ‘Doğruya yönelmiş olan ve Allah’a eş koşanlardan olmayan İbrahim’in dinine uyarız.’ de.” (Bakara, 135) İkincisinde İbrahim’in dininin hak olduğu belirtilirken üçüncü ayette sadece kendilerinin değil atalarının da kurtuluşunun mümkün olduğuna işaret etmelerine karşı atalarının aynen İbrahim gibi bu hak din üzere oldukları vurgulanmıştır: “Yoksa siz, ‘İbrahim de, İsmail de, İshak da, Yakub ile Yakuboğulları da *Yahudi*, ya da *Hıristiyan* idiler’ mi diyorsunuz? De ki: ‘Sizler mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?’” (Bakara, 140)

Hâdû biçiminde geçen ayetlerden üçünde Yahudiler Hıristiyanlar ve Sabiîler ile birlikte üçü ve birinde Mecûsîlerle beraber dördü bir arada zikredilir. “Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile *Yahudiler*, *Hıristiyanlar* ve *Sabiîlerden* (her bir grubun kendi şeriatında) “Allah’a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için...” sözlerinin devamında Bakara, 62’de “Rableri katında mükâfat vardır”, Mâide, 69’da ise “...Hiçbir korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır” şeklinde devam eder. Dolayısıyla bu insanlar arasında iki temel iman, yani Allah’a ve ahiret gününe iman konusunda beraberliğe ve salih ameller işleyenlerin varlığına işaret ederken ahirette mükafalarının olduğu vurgulanmıştır. İman edenlerin, Mecûsîler ve müşriklerin eklendiği diğer ayette önemli iki fark vardır. Birinci fark üç defa geçen *ellezine* (olanlar=الَّذِينَ) ism-i mevsulüyle 1-İman edenler, 2-Yahudi, Sabiî, Hıristiyan, Mecusi olanlar, ve 3-Şirk koşanlar birbirlerinden ayrılmıştır. İkinci fark ise aralarında kıyamet gününde hüküm verileceğinin belirtilmesidir. Ayet şöyle çevrilebilir: “Muhakkak ki iman edenler ve Yahudi, Sabiî, Hıristiyan ve Mecûsi olanlar ile şirk koşanlar (أَشْرَكُوا وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ أَنْ) arasında, kıyamet günü Allah kesin hüküm verecektir. Doğrusu Allah her şeye şahiddir.” (Hac, 17)

Hâdû şeklinde geçen diğer yedi ayette Yahudiler yalnız geçmektedir. Bunlardan ikisinde sözlerin yerini değiştirip eğip bükmeleri ve münafıkların tavırları gibi davranmaları dile getirilmiştir. Nisâ, 46’da şöyle geçer: “*Yahudilerden*, sözleri yerlerinden değiştirip: ‘İşittik ve karşı geldik, kulak vermeyerek dinle’ ve dillerini eğip bükerek ve dini yererek: ‘Bizi de dinle’ diyenler vardır.” Diğer ayette ise münafıklara da gönderme vardır. (Mâide, 41) Diğer bir ayette içinde hidayet ve nur olan Tevrat ve onunla Müslüman olan peygamberlerin Yahudilere hüküm vermeleri zikredilirken Yahudilerin ataları arasında Müslümanların olduğuna işaret edilmiştir. (Mâide, 44) Başka bir ayette ise kendilerini kurtulmuş olarak görmeleri ve ahiret ile tehdit edilmeleri söz konusudur: “De ki: ‘Ey *Yahudiler!* Bütün insanlar bir yana, yalnız kendinizin Allah’ın dostları olduğunuzu iddia ediyorsanız ve bunda samimi iseniz, ölümü dilesenize!’” (Cum’a, 6)

Yahudilerin yalnız geçtiği diğer üç ayet ise Yahudi yasalarına ve hukukuna atıfta bulunur. Birincisi, “*Yahudilerin* yaptıkları zulümler ve pek çok kimseyi Allah yolundan alıkoymaları yüzünden daha önce kendilerine helâl kılınmış olan bir kısım temiz ve hoş yiyecekleri biz onlara haram kıldık.” (Nisâ, 160) Haramların kendilerinin eseri olduğunu şu ayet şöyle vurgular: “Sana anlattıklarımızı, daha önce, Yahudi olanlara da haram kılmıştık; biz onlara zulmetmedik, onlar kendilerine zulmediyorlardı.” (Nahl, 118) Üçüncü ayette ise yasalarla kendilerinin haramlarını çoğaltmaları açık örneklerle şöyle belirtilir: “*Yahudilere* bütün tırnaklı hayvanları haram kılmıştık. Sığır ve koyunların sırt ve bağırsaklarına yapışmış yahut kemiğe karışmış yağları dışındaki tüm iç yağlarını da onlara haram kılmıştır. Azgınlıkları yüzünden biz onları böyle cezalandırdık. Gerçekten biz hakkı söyleriz.” (En’âm, 146)

Hıristiyanları ifade eden “*Nasârâ*” kelimesi ise Kur’an’da on dört yerde geçmektedir.³⁹ *Nasârâ* kelimesinin tek başına geçtiği bir ayet dışında Yahudi ismi de zikredilmiştir. Sadece *Nasârâ* isminin geçtiği ayet şöyledir: “Biz *Hıristiyanız*’ diyenlerden de söz almıştık; onlar, kendilerine belletilenin bir kısmını unuttular, bu yüzden aralarına kıyamete kadar düşmanlık ve kin saldık. Allah, yapmakta olduklarını kendilerine haber verecektir.” (Mâide, 14) Burada *Nasârâ* şeklinde geçen kelimedeki dikkat çeken temel husus Hıristiyanların kendilerini Hıristiyan olarak isimlendirmeleridir. Dolayısıyla bu, Kur’an onların dinlerini kabul etmese de kendilerini bir dinin müntesibi olarak isimlendirmelerini açıkça kabul ediyor anlamına gelir.

³⁹ Kürşat Demirci, “Hıristiyanlık (I. Giriş-II. Tarih)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, c. 17, s. 328.

Kur'an'da diğer din müntesiplerinden Yahudi, Hıristiyan, Sabiî ve Mecûsî isimleriyle bahsedilmesi onları insan, insan topluluğu olarak kabul etme ve muhatap alma anlamına gelmektedir. Dolayısıyla insan ve insan topluluğu olarak varlıklarını kabul etme vardır. Ancak Yahudilik (*Yehûdiyye*), Hıristiyanlık (*Nasrâniyye*) ve Mecûsîlik (*Mecûsiyye*) şeklinde kullanılan din isimleri sonraki dönemlerde üretilmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla Kur'an'da İslam'dan başka bir din adını ifade etme söz konusu değildir. Bunun sebebi eğer bir dini isimlendirme biçiminde zikretmiş olsaydı onun varlığını da kabul etmiş olurdu. Ancak Yahudi, Hıristiyan, Sabiî ve Mecûsî diye zikredilen isimler kendisini böyle tanımlayan insanların varlığını kabul etmedir. Çünkü isim varlığa işaret eder. İsmi zikredilen tek din İslam'dır, dolayısıyla ismi zikredilmeyen dinlerin gerçekliğini de reddetmiş olur. Bu noktada kendisini Hıristiyan diye tanımlayan birinin, yani bir insanın varlığını ve onun dini olabileceğini kabul etme dinin varlığını ve gerçekliğini kabul etme anlamına gelmez. Bu, Kur'an'ın muhatap alma ve sorumlu tutma yöntemiyle de bağlantılıdır. Kur'an Yahudilik, Hıristiyanlık gibi bir olguyu değil insanı muhatap alır. Kendisine Yahudi, Hıristiyan, Sabiî ve Mecûsî diyen insanları muhatap alırken insan ve topluluk ismi kullanılmış olur, yani gerçekliği bulunmayan olgusal dinlerin ismi kullanılmaz ve dolayısıyla muhatap da alınmaz.

SONUÇ

Sonuç olarak bugün din olarak tanımlanan sistemlerin ana kutsal metinlerinde *religion* gibi din yerine kullanılan kelimelerin kendi dinlerini kapsayıcı nitelikte olduğu, hatta din ve öğreti gibi anlamlara gelen terimlerin de kendi dinlerini isimlendirmek için kullanıldığı anlaşılmıştır. Oysa din kelimesi Kur'an'da hem Allah'ın dinini hem Müslümanların dinini hem de Müslüman olmayanların dinini kapsayıcı nitelikte kullanılmıştır. İnsanı muhatap alan Kur'an tıpkı müminleri ve Müslümanları olduğu gibi müşrikleri, kafirleri, münafıkları veya Yahudileri, Hıristiyanları, Sabiîleri ve Mecûsîleri, diğer gayrimüslim insanları muhatap alır, onların varlığını ve her insanın kendine has dininin olduğunu kabul eder ve onların yaşam biçimlerine işaret eder. Kur'an'da kullanılan bir ismin, bir kelimenin ayetlerin inme sürecine bağlı olarak kullanıldığı yere göre anlam taşınması genel bir konu olsa da şimdi Kur'an'ın bütününe muhatap olma nedeniyle ona göre anlam çıkarma ve yorumlama imkan dışı değildir. Kur'an'da doksan beş defa geçen din kelimesinin bazıları açık şekilde gayrimüslimlerin dinini ifade ederken ona göre anlam taşımaktadır. Ancak bugün yeryüzünde bir dinin asıl ve temel, yani birinci derece kutsal metninde bu kadar geniş anlamlı ve kapsamlı başka bir kelime kullanılmamıştır. O halde din bilimlerinde ve araştırmalarında, bu arada Dinler Tarihi bilim alanında bütün dillerde bir üst terim ve kavram olarak kullanılmaya en uygun kelime Arapça "din" kelimesidir.

Dünya üzerindeki dinler, kendi dillerinde kendi öğretilerini veya geleneksel inanç ve uygulamalar bütününe kendi kutsal metinlerinde bir isimlendirmeye gitmemişlerdir. Ancak geleneğin oluşturduğu *Christianus*, *Yahûdî*, *Dharma*, *Ju-Chiao*, *Taojiao*, *Kami no Miçi*, *Mâzdēsñ Dēn*, *Fad Roog* gibi isimler ya dini ya da dinin bir kısmını kapsayıcı anlamda kendi öğretileri için kullanılmıştır. Ancak asıl ve temel kutsal metinler içerisinde sadece Kur'an'da en geniş anlamıyla dinin İslam diye isimlendirilmesi söz konusudur. Bu, insanların farklı dinleri olabileceği fikrine paralel bir durumdur, başka dinlere işaret ettikten sonra hak dinin, Allah katında kabul gören dinin, halis dinin İslam olduğu açıkça vurgulanmıştır. İslam'ı hak din kabul etme bütün dinlerin kendisini hakikat olarak görmesine ve dinin kendi tabiatına uygundur. Dolayısıyla Kur'an'ın İslam'ı gerçek din kabul etmemesi doğasına aykırı olurdu.

⁴⁰ Harman, *Kur'an ve Din*, 72.

Kur'an'da bir din adı olarak İslam dışında başka bir dinin adı geçmemektedir. Dolayısıyla başka bir dinin varlığını kabul etmemektedir. Çünkü başka bir din adı kullansaydı ismin varlığa işaret etmesi, onu temsil etmesi nedeniyle bu dinlerin varlığını da kabul etmiş olurdu ve kendini, kendisinin gerçek din olduğunu inkâr etmiş olurdu. Kur'an'da İslam dışındaki bir dine işaret eden kelimeler Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiiler ve Mecûsiler şeklindedir. Ancak bu kullanımlar kendilerini bu şekilde tanımlayan bir din müntesibine verilen isimlerdir. Bu isimler tekildir, ama çoğul olarak kullanılmıştır. Bu, insan ve insan grupları için isim kullanmadır, dolayısıyla onların varlığını kabul etme anlamına gelmektedir. Dolayısıyla vazettiği öğretinin olumsuz tarafında yer alanların varlığını kabul etmektedir. İnsanın, insanların İslam haricinde bir dinlerinin, batıl da olsa olabileceğini kabul etmektedir. Ama İslam'dan başka bir dini ve başka bir dinle geleni kabul etmemektedir. Dolayısıyla din ve İslam kelimesini kullanma biçimi Kur'an'ın öğretilerine paralel ve uygundur.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki, "Yahudilikte Din Kavramı ve Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları II*, Dinler Tarihi Demeği Yay., Ankara 2000, ss. 129-134.
- Adam, Baki, "Din Hakkında Genel Bilgiler", *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, ss. 35-56.
- Aiken, Charles Francis, "Religion", *The Catholic Encyclopedia*, ed. Charles G. Herbermann, volume: 12, The Encyclopedia Press, New York 1911, ss. 738-748.
- Atalay, Sare Levin, "Bir 'Batı İcadı' Olarak Din: 'Religion' Kavramının Modern Batı'da İnşası", *İnsan ve Toplum Dergisi*, 2016, c. 6, sayı: 2, ss. 2, 27-47.
- Avesta: *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, çev. Mehmet Emin Sular, Ankara Okulu Yay., Ankara 2022.
- Aydın, Mahmut, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018.
- Barrett, T. H., "Daojiao", *The Encyclopedia of Taoism*, ed. Fabrizio Pregadio, volume:1, Routledge Press, London & New York 2008, ss. 8-10.
- Demirci, Kürşat, *Dinlerin Dejenerasyonu*, İnsan Yayınları, İstanbul 1985.
- Demirci, Kürşat, "Hıristiyanlık (I. Giriş-II. Tarih)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, c. 17, ss. 328-340.
- Dicharry, W. F., "Christian (The Term)", *New Catholic Encyclopedia*, volume: 3, Gale Press, New York 2003, ss. 530.
- Durusoy, Ali, "Aristoteles'ten Gazzali'ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı", *Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 28, ss. 37-52.
- Eliade, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Erbaş, Ali, "Zerdüştilikte Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları II*, Dinler Tarihi Demeği Yay., Ankara 2000, ss. 268-279.
- Gürkan, Salime Leyla, "Temel Kavramlar", *Kur'an'da Yahudiler*, ed. Ömer Faruk Harman, Kuramer Yay., İstanbul 2019, ss. 28-123.
- Haddad, Yvonne Yazbeck, "The Conception of the Term 'Din' in the Qur'an", *The Muslim World*, 1974, volume: 64, issue: 2, ss. 114-123.
- Harman, Ömer Faruk, *Kur'an ve Din*, Kuramer Yay., İstanbul 2022.
- Keating, Joseph, "Christianity", *The Catholic Encyclopedia*, ed. Charles G. Herbermann, volume: 3, The Encyclopedia Press, New York 1908, ss. 712-720.
- Kohler, Kaufmann, "Judaism", *Jewish Encyclopedia*, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/9028-judaism> (15.3.2023)
- Komisyon, *Kur'an-ı Kerim Meâlî*, DİB Yay., Ankara 2010.
- Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, c. 1-5, DİB Yay., 7. baskı, Ankara 2020.
- MacDonald, D. Black, "Din", *Millî Eğitim İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, c. 3, ss. 590-591.
- Mevdûdî, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, çev. Osman Cilacı - İsmail Kaya, Beyan Yayınları, İstanbul 1991.
- Öner, Yasin, *Mevdûdî'nin Tefhimü'l-Kur'an Adlı Eserinde Hıristiyanlıkla İlgili Bilgilerin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi SBE., Elazığ 2018.
- Patrick, J. "Christian", *New Catholic Encyclopedia*, volume: 3, Gale Press, New York 2003, ss. 528-530.
- Sert, Abdullah, *Kur'an-ı Kerim'de "Ya Eyyühennas (Ey İnsanlar)" Hitabı Olan Âyetlerin Tahlili*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi SBE., Kastamonu 2019.
- Seyfeli, Canan, "Geleneksel Kabile Dinleri", *Dinler Tarihi*, Dicle Ü. İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır 2016, ss. 31-43.
- Shaki, Mansour, "Dên", *Encyclopaedia Iranica*, <https://iranicaonline.org> (14.3.2023)
- Sular, Mehmet Emin, *Modern İslam'da Zerdüştiler: Tarih Kültür İnanç ve Ritüel*, Eskiye Yayınları, Ankara 2019.
- Şahan, Ramazan, "Tefsir ve Belağat Açısından Lâm-ı Ta'rif (Belirtilik Takısı) ve Marife-Nekra'ya Dair Örnek Ayetler", *İhya Dergisi*, 2022, c. 8, sayı: 1, ss. 374-403.
- Taylor, Rodney L., *The Illustrated Encyclopedia of Confucianism*, The Rosen Publishing Group Inc, New York 2005.
- Thomas Aquinas, "Summa Theologica", *Christian Classics Ethereal Library*, <https://www.ccel.org/ccel/a/aquinas/summa/cache/summa.pdf> (14.3.2023)
- Tümer, Günay, "Din: Genel Olarak Din", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. 9, ss. 312-320.
- Varenne, Jean, "Budizm", *Din Fenomeni*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya 1993, ss. 335-367.
- Yao, Xinzhong, *An Introduction to Confucianism*, Cambridge University Press, New York 2000.
- Yiğiter, Şeyda Hanım, *Arap Dilinde Marife İsimleri ve Marifelik-Nekrelîğin Anlam Üzerindeki Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE., Konya 2019.